

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny. : postulaty i uwagi metodologiczne

Author: Alina Kowalska

Citation style: Kowalska Alina. (1980). Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny. : postulaty i uwagi metodologiczne. "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" (Z. 37 (1980), s. 109-115).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

ALINA KOWALSKA

Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny Postulaty i uwagi metodologiczne

Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami j zyka maj w Polsce dług tradycj i i zró nicowany zakres, nie doprowadziły jednak dotychczas do wypracowania jednolitych metod analizy ekscerpowanych ródeł i cało ciego opracowania dziejów j zyka poszczególnych regionów. W ródeł prac zwi zanych z tym kierunkiem bada j zykoznawczych znajduj si rozprawy po wi cone przeszło ci niektórych zjawisk gwarowych² lub wła ciwo ciom dialektalnym wybranych tekstów,³ monografie na temat j zyka pisarzy regionalnych⁴ oraz opracowania dotycz ce j zyka r kopi miennych dokumentów s dowych, miejskich i cechowych z ró nych regionów⁶ Do wyj tków nale y

1 Por. W. Taszycki, *Co to jest dialektologia historyczna*1, (w:) *Rozprawy i studia polonistyczne* II, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, s. 275—287.

2 W. Kuraszkiewicz, *Studia nad polskimi samogłoskami nosowymi. Rezonans nosowy*. Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU LXIII, Kraków 1932; W. Taszycki, *Z dawnych podziałów dialektycznych j zyka polskiego*. 1. *Przej cie ra* *Js re*. 2. *Przej cie ja* > *je*. Lwów 1934; Ten e, *Dwa rozdziały z historycznej dialektologii polskiej*. 1. *Przej cie poł czenia tarł* *S tert*. 2. *Przyrostek -k, -c i formy podobne*, Sprawozdania z Czynno ci i Posiedze PAU XLVIII, 1947, s. 311—316; Ten e, *Dawno tzw. mazurzenia w j zyku polskim*, Warszawa 1948; S. Rospond, *Dawno mazurzenia w wietle grafiki staropolskiej*, Wrocław 1947.

3 M. Bargiel, *Cechy dialektyczne polskich zabytków r kopi miennych pierwszej połowy XVI wieku*. Wrocław 1969; M. Karpiuk, *Regionalizmy w j zyku Jana Cermisa s Tucholi*. Wrocław 1971.

1 H. Borek, *J zyk Adama Cdaciusa. Przyczynek do dziejów polszczyzny l skiej*, Wrocław 1962; J. Kope , *J zyk Józefa Lompy*, Wrocław 1965; K. Siekierska, *J zyk Wojciecha Stanisława Chro ci skiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974.

3 J. Anusiewicz, *Analiza j zykowa r kopisu „Akta prawa miasta Ko cierzyny 1579—1589”*, Rozprawy Komisji J zykowej WTN X, Wrocław 1976, s. 171—204; M. Cybulski, *Dialektyzmy w aktach miasta Jastrz bia z lat 1619—1625*, Rozprawy Komisji J zykowej ŁTN XXII, Łód 1976, s. 19—34; Ten e, *Mazurzenie i dyspalatalizacja w wietle materiałów z szesnastowiecznych i siedemnastowiecznych r kopisów sandomierskich*, Rozprawy Komisji J zykowej ŁTN XXIII, Łód 1977, s. 5—40; M. Kami ska, *O j zyku ksi gi cechowanej mia*ta Lasku (1640—1836)*, Rozprawy Komisji J zykowej ŁTN XI, Łód 1965, s. 34—49; J. Kope , *Ksi ga wójtowska Opola (1698—1721)*. *Przyczynek do historycznej dialektologii l skiej*, Rozprawy

próba cało ciowego przedstawienia historii polszczyzny jednego regionu, pod-
j ta przez Stanisława Bosponda 6

Przedmiotem moich zainteresowa jest metodologia bada nad j zykiem r kopi miennych zabytków regionalnych, traktowanych jako punkt wyj cia do kompleksowego opracowania dziejów polszczyzny poszczególnych regionów 7. Podstaw materiałów dla bada tego typu stanowi w odniesieniu do rednio-
wiecza roty przysi g s dowych, natomiast dla pó niejszych okresów ksi gi s dowe osad wiejskich i miast, ró nego rodzaju dokumenty miejskie i cechowe oraz archiwalia parafialne. Xie s to teksty jednorodne. Wspóln ich cech jest interferencja dwu kodów j zykowych: literackiego i gwarowego. Bó nice polegaj na niejednakowym stopniu zale no ci od ogólnopolskiej normy literackiej obowi zuj cej w drukach, z czym wi e si nasycenie r kopisów elementami gwarowymi, i wynikaj z charakteru i przeznaczenia dokumentów oraz ich rangi urz dowej i autorstwa. Bó na jest równie warto tych tekstów dla bada nad regionalnym zró nicowaniem polszczyzny w minionych stuleciach.

Ksi gi s dowe, zawieraj ce protokoły rozpraw, zeznania wiadków i orzeczenia s du, pisali profesjonali ci, a wi c ludzie o okre lonym wykształceniu, podlegaj cy normie j zyka literackiego, znaj cy oficjaln terminologi prawnicz i charakterystyczne dla protokołów s dowych schematy. Cechy gwarowe przenikały do nich na skutek niedostatecznego wykształcenia pisarzy s dowych lub w wyniku d enia do wiernego zapisu zezna osób, dla których prymarnym i cz sto jedynym kodem j zykowym była gwara. Podobny charakter maj ksi gi radzieckie, do których wpisywano kontrakty kupna i sprzeda y nieruchomo ci, testamenty, umowy lubne i orzeczenia w sprawach cywilnych, rozstrzyganych przez władze miejskie.

Komisji J zykowej WTN I, Wrocław 1959, s. 185—203; A. Kowalska, *Dialektyzmy w siedemnastowiecznych r kopisach bytomskich*, Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach. Sekcja J zykoznawstwa II, Katowice 1962, s. 5—51; Ta , *Uwagi o j zyku ksi gi wójtowskiej B dzina z lat 1572—1645*, Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach. Prace J zykoznawcze III, Katowice 1966, s. 25—48. Ta , *J zyk polski w szesnastowiecznych laci g ch miejskich Tarnowskich Oór*, Wrocław 1970; W. Kuraszkiewicz, *Z przeszło ci narzecza zamojskiego*, Pami tnik Lubelski III, 1937, s. 3—48; Ten e, *Z przeszło ci narzecza Kazimierza nad Wisł*, Lublin 1939; B. Lindert, *Dialektyzmy i archaizmy fleksyjne w tekstach polskich XVI wieku zapisanych w ksi dze radzieckiej miasta Puchaczowa*, *Slayia Occidentalis* 27, s. 121—132; M. T. Michalewska, *J zyk polskich protokołów wo nickich XVII w. Cz I*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiello skiego CCCCXV, Prace J zykoznawcze 51, Warszawa—Kraków 1977; A. Pazdur, *Cechy dialektyczne w ksi dze miejskiej Opatówka z ko ca XVII wieku*, Rozprawy Komisji J zykowej ŁTN VI, Łód 1959, s. 47—55; E. Piotrowicz, *Uwagi o j zyku Ksi gi cechu kupców miasta Piotrkowa Trybunalskiego*, Rozprawy Komisji J zykowej ŁTN XVIII, Łód 1972, s. 159—173; A. Tomaszewski, *O zbieraniu materiału gwarowego z ksi g ławnicznych*, Biuletyn PTJ VII, Kraków 1938, s. 76—84; H. Wi niewska, *Polshczyzna przemyska wieków XVII—XVIII*, Wrocław 1975; Ta , *Stylistyczne i socjalne odmiany polszczyzny lublinian XVII wieku*, Lublin 1977.

6 S. Rospond, *Dzieje polszczyzny l skiej*, Katowice 1959.

7 Sformułowane w artykule uwagi metodologiczne oparte s głównie na do wiadzeniach zdobytych przy opracowywaniu pod wzgl dem j zykowym archiwaliów górno l skich.

Oprócz wymienionych dokumentów w aktach niektórych miast zachowały się również zbiory pism kierowanych do burmistrza i radnych przez mieszczan i okoliczną szlachtę. Autorami więc z nich byli sami wnioskodawcy, a więc właściciele ziemscy, kupcy, rzemieślnicy i dzierżawcy majątków miejskich, którzy zwykle posługiwali się polszczyzną mówioną, a po pióro się gali tylko w sytuacjach wyjątkowych. Pisali rzadko, więc czynność ta sprawiała im duże trudności, wynikające głównie z nieznamomości norm ortograficznych, ubożego słownictwa i nieumiejętności poprawnego konstruowania dłuższych zdań. W pismach ich znalazły odbicie różne cechy gwarowe i indywidualne, wymagające szczegółowej analizy.

Odrębny pozycja ze względu na charakter tekstów i form zapisu stanowi rejestry szpitalne i księgi cechowe. Wykazy dochodów i wydatków szpitalnych sporządzali albo sami dozorcze szpitala, albo za specjalną opłatą pisarze miejscy, natomiast funkcje pisarzy cechowych pełnili wybrani przez członków cechu rzemieślnicy. Wszyscy z nich dobrze radzili sobie ze sporządzaniem protokołów dotyczących przyjmowania i wyzwalania uczniów oraz przyjmowania do cechu nowych członków, z czym związane były określone wpłaty i wydatki.

Bardziej jednolity i znormalizowany charakter mają księgi parafialne, tzn. księgi chrztów, lubów, zapowiedzi przed lubnych i zgonów oraz tzw. ogłoszenia parafialne, pisane w zasadzie językiem literackim, lecz odzwierciedlające niektóre zleksykalizowane gwarowe zjawiska fonetyczne, utrzymujące się szczególnie dobrze w nazwach osobowych i terenowych oraz w nazwach zawodów⁸.

W obrębie scharakteryzowanych wyżej kopisów wyraźnie zarysowują się dwie opozycyjne grupy tekstów: teksty pisane przez profesjonalistów/inne teksty. B. kopisy zawodowych pisarzy cechuje duża ilość terminów prawniczych, czysto obcego pochodzenia, oraz występowanie określonych schematów składniowych i stałych zwrotek frazeologicznych. Nasyconie dialektyzmami jest w nich zwykle niewielkie i zależy od wykształcenia i staranności protokolantów. Bardziej zróżnicowane są teksty w drugiej grupie. Autorzy ich reprezentują różne warstwy społeczne i zawodowe, z czym wiąże się zróżnicowanie słownictwa i duża wariantywność języka. Porównawcza analiza tekstów pisanych na tym samym terenie przez przedstawicieli różnych grup społecznych pozwala wykryć zależności zachodzące między rozwarstwieniem społecznym a wariantywnością języka i ustalić, które z właściwościami gwarowych miały na danym obszarze najwęższy zasięg socjalny, tzn. występowały nie tylko w języku najniższych klas społecznych, ale także w języku miejscowego duchowieństwa, szlachty, notariuszy i sekretarzy kancelarii miejskich, a które pojawiały się tylko w księgach cechowych i pismach mniej zamożnych mieszczan, przy czym ważnym jest nie tylko fakt występowania lub braku pewnej cechy gwarowej, ale także jej funkcja oraz regularny lub izolowany charakter.

⁸ Por. S. Rospond, *Z badań nad przeszłością dialektu łódzkiego. Księgi chrztów z Łodzi 1684—1715*, (w:) *esko — polsky sbornik vedeckych. pracl*, Praha 1955, t. II, s. 69—105.

W badaniach diachronicznych, opartych na różnicach z różnych epok, lecz z tego samego regionu, opONENTNE jednostki nie stanowiły kopii powstałe na tym samym podłożu gwarowym w kolejnych stuleciach. Wybór okresu badawczego i podział na podokresy uzależnione są od stanu badanej odmiany języka i tempa zachodzących w niej przemian oraz od czynników społecznych, kulturalnych i politycznych, warunkujących funkcjonowanie potocznego wariantu języka w danym regionie. Na przykład dla Górnego Śląska przełomem jest rok 1742, kończy okres habsburski i rozpoczynający okres pruski, natomiast dla innych regionów celowe wydaje się wyróżnienie epoki przedrozbiorowej i ponadstuletniego okresu zaborów.

Były kopie powstałe na określonym podłożu dialektalnym w wybranym odcinku czasu, który w wypadku badań statystycznych nie powinien przekraczać kilkudziesięciu lat, może traktować jako podstawowe źródło wiedzy o regionalnych odmianach polszczyzny w minionych stuleciach, trzeba badać je w możliwie szerokim kontekście opozycyjnym. Jako tego porównacze należy przyjąć: 1. ogólnopolski język literacki współczesnych kopisów druków, 2. kopie z innych regionów, 3. miejscowy gwar. Dopiero uwzględnienie tych trzech punktów odniesienia pozwoli wykryć różnice geograficzne i określi stosunek badanej odmiany języka do gwaru ludowych i języka literackiego.

Opozycja: język regionalnych kopisów/język dzieł drukowanych o zasięgu ogólnopolskim ujawnia znaczne różnice w zakresie norm obowiązujących w drukach i w kopisach. Druki mają język względnie jednolity i w małym stopniu zależny od podłoża gwarowego oraz od procesów zachodzących w potocznym języku mówionym, natomiast język kopisów cechuje duża wariantowość i silny związek z podłożem dialektalnym oraz podatność na wszelkiego typu neutralizacje opozycji fonologicznych, charakterystyczne dla języka mówionego. Stałym cechem kopisów jest na przykład denazalizacja wygłosowego - oraz neutralizacja następujących opozycji samogłoskowych w pozycji przed spółgłoskami sonornymi: *i (y) : e*, np. *obselka, młenarz-*, *u : o*, np. *nomer, opiekun-*, *e : e : i (y)*, np. *tymu, sławnymu, sztyry*, *o : ó*, np. *dum, szymun, panum*. Powszechnym zjawiskiem jest także przejście wygłosowego - *e j ^ i (y)*, np. *lepi, wi cy* oraz upraszczanie grup spółgłoskowych, np. *garcarka, poszeł, pokrad*. W zakresie fleksji w kopisach występuje nieraz inna niż w drukach dystrybucja końcówek równoległych, a w słowotwórstwie duża wariacja prefiksów czasownikowych i inna produktywność formantów imiennych. Mała liczba prac na temat składni i słownictwa utworów literackich oraz brak szczegółowego opracowania właściwości stylistycznych druków o charakterze urzędowym nie pozwalają dokładnie określić, jakie różnice zachodziły między drukami a kopisami w zakresie tych podsystemów. Wydaje się, że w składni kopisów jest więcej niż w drukach konstrukcji eliptycznych i anakolutów, natomiast w słownictwie występują liczne dialektyzmy uwarunkowane podłożem kulturowym i wpływem czynników zewnętrznych. Szczegółowe i udokumentowane przedstawienie tych różnic będzie możliwe jednak dopiero po dokładnym zbadaniu składni i słownictwa utworów literackich doby 'rednio- i nowopolskiej oraz stylu publikowanych

pism urz dowych, a wi c ró nych zarz dze , przepisów prawnych, przywilejów cechowych itp., na których wzorowali si niew tpliwie pisarze miejscy i s dowi.

Ujawnione na tle opozycji do ogólnopolskiego j zyka literackiego regionalizmy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne wymagaj zlokalizowania i powiania z odpowiednim podło em gwarowym. Zasi g geograficzny poszczególnych zjawisk j zykowych mo na ustali , analizuj c r kopi mienne dokumenty badanego regionu w opozycji do współczesnych im i bliskich pod wzgl dem tre ci i funkcji r kopisów z innych dzielnic lub z innych miejscow ci tego samego regionu. Interesuj ce wyniki daje porównanie siedemnastowiecznych r kopisów b dzi skich ze współczesnymi im ksi gami lubelskimi i przemyskimi w zakresie realizacji wygłosowego *-q* oraz zestawienie przykładów z *a* pochylonym wyst puj cych w tainogórskich protokołach s dowych z przełomu XVII i XVIII w. z odpowiednimi przykładami z Ksi gi wójtowskiej Opola z lat 1698—1721. W protokołach b dzi skich, powstałych na podło u gwarowym zachodniomałopolskim, wygłosowe *-* realizowane jest jak *-am*, np. z *malzonkam*, *swam*, *czyniam*, natomiast w r kopisach lubelskich i przemyskich jak *-o*, np. z *zono*, *waruio* 9. Samogłosce *a* pochylone uto samianej przez pisarzy tarnogórskich z *o*, np. *dlo*, *patrzenio*, *nolezyto ó* odpowiada w protokołach opolskich dyftong, np. *dlau*, *chciani*, *raus* 10 Porównuj c teksty lskie z małopolskimi, stwierdzamy ró nice w realizacji kontyuantów dawnych poł cze *ri* oraz *sf*, *zł*, np. lskie *przychodzi*, *postrzednik*, *ohezdrzeli*, małopolskie *przyst piel*, *po rednie*, *podezreniau*. Kó ni si teksty lskie od małopolskich równie w zakresie słownictwa. Bó nice te dobrze ilustruje zestawienie terminów cechowych wyst puj cych w siedemnasto- i osiemnastowiecznych ksi gach tarnogórskich i przemyskich. W Tarnowskich Górach na *nale yto ci* cechowe składały si w tym czasie: opłata zwana *przypowiedne*, *przypowiedka* lub *przypowied* i składana do *lady* cechowej, podejmowanie towarzyszy *Swaczyn* , wykonanie *majstersztuku* i odsłu enie *mlodslwa*, natomiast w Przemylu *powinno ci* cechowe obejmowały opłaty zwane tu *wpisne* lub *wst pne* i składane do *skrzynki* cechowej, wydanie *kolacji* dla towarzyszy, wykonanie *sztuki* cechowej i odsłu enie *mlodsze stwa*. Od niektórych tych powinno ci mógł by zwolniony syn mistrza, zwany w Tarnowskich Górach *mistrzowicem*, a w Przemylu *ma-stkiem* 12

Szczegółowe badania kontrastywne r kopisów z ró nych regionów uzale nione s od istnienia monograficznych opisów wła ciwo ci j zykowych ksi g miejskich, s dowych i cechowych ze wszystkich dzielnic. Dotychczas najwi kszym zainteresowaniem j zykoznawców cieszyły si dokumenty r kopi mienne z terenów peryferyjnych i przej ciowych 13. Konieczne jest obj cie badaniami

9 Cytowane przykłady pochodz z rozpraw A. Kowalskiej i H. Wi niewskiej. Por. przypis 5.

10 Por. J. Kope , *Ksi ga wójtowska Opola*, s. 188—9.

11 Przykłady pochodz z wymienionych w przypisie 5 prac. A. Kowalskiej.

12 Por. II, Wi niewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII—XVIII*, s. 109—112.

13 Por. pozycje bibliograficzne wymienione w przypisie 5.

równie archiwaliów z pozostałych dzielnic, a wi c z Mazowsza, rodkowej i wschodniej Wielkopolski oraz południowej i rodkowej Małopolski.

Ró nice j zykowe mi dzy r kopisami pochodz cymi z tego samego wieku, ale z odmiennych regionów wi si ci le z podło em dialektalnym, na którym powstały porównywane teksty i wymagaj interpretacji opartej na znajomości współczesnych gwar. Xie znaczy to oczywi cie, by wszystkie dzisiejsze zjawiska gwarowe i ich zasi gi rzutowa w przeszło i traktowa jako zjawisko niezmiennie. Współczesne dialekty s pomocne przy weryfikacji warto ci fonicznej głosek, trudnej cz sto do ustalenia na podstawie stosowanej w r kopisach pisowni ze wzgl du na brak cisłej odpowiednio ci mi dzy fonemem a jego znakiem graficznym oraz z uwagi na mo liwo zmiany relacji mi dzy zapisem a wymow . Analizuj c j zyk r kopisów w opozycji do gwary ludowej u ywanej obecnie na terenie, z którego pochodz badane teksty, mo emy ustalić również , które z dzisiejszych wła ciwo ci gwarowych istniały ju w interesującym nas okresie oraz jaki był wówczas ich zasi g geograficzny i socjalny. Odtworzenie ewolucji rozmaitych zjawisk gwarowych i wykre lenie izoglos odgraniczaj cych dawniej dialekty b dzie mo liwe, je li studia nad r kopisami z ró nych regionów obejm cały okres pi mienny. Dotychczas badania koncentrowały si głównie na XVI i XVII w. Konieczno jest rozszerzenie ich na wiek XVIII i XIX, a wi c na czasy niezbyt odległe od okresu, w którym zacz to spisywa teksty gwarowe, mog ce stanowi tło porównawcze dla analizowanych materiałów archiwalnych. Interesuj ce byłoby zwłaszcza porównanie nowszych zapisków cechowych z tekstami gwarowymi, jakie na niektórych terenach, na przykład na l sku, zacz to zbiera ju w XIX w.¹⁴ Wskazane jest również rozszerzenie współczesnych bada dialektologicznych o te zjawiska, które ró nicuj r kopi mienne dokumenty regionalne, a nie zostały jeszcze dokładnie zbadane w dzisiejszych dialektach. Dotyczy to zwłaszcza niektórych cech morfologicznych i leksykalnych.

Ksi gi s dowe, miejskie, parafialne i cechowe nie sa jedynym ró dłem do badania regionalnych odmian dawnej polszczyzny i ich ewolucji. Chc c uzyska pełny obraz dziejów j zyka okre lonego regionu, nale ałoby uwzgl dnić w badaniach tak e druki wydawane przez miejscowe oficyny i twórczo zwi zanych z tym regionem pisarzy, a w nowszych czasach również lokalne czasopi miennictwo. Szczególnie cenne s ró nego typu druki ulotne i okoliczno ciowe, a wi c zarz dzenia, odezwy, powinszowania oraz kalendarze i prasa. Znormalizowana pisownia druków w niewielkim stopniu odzwierciedla regionalne cechy fonetyczne, co wyra nie przeciwstawia ten typ tekstów r kopisom. Pisz c o sprawach i problemach lokalnych niektórzy autorzy si gali jednak do zwrotów i wyrazów gwarowych, dzi ki czemu publikowane przez nich artykuły mog

II Por. A. Kowalska, *Wła ciwo ci gwarowe w dziewi tnastowiecznych ksi gach cechowych z So nicowic*, *Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach. Prace j zykoznawcze III*, Katowice 1966, s. 49—66; Ta , *Zmiany w systemie wokalicznym gwary gliwickiej*, (w:) *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3. J zykoznawstwo*, Warszawa 1968, s. 335—341.

by -warto ciowym ródłem do bada z zakresu słownictwa. Przedmiotem dokładnych studiów powinna sta si równie twórczo artystyczna regionalnych pisarzy stosuj cych w utworach miejscow odmian polszczyzny. Dopiero tak wszechstronne badania historyczne, prowadzone na szerokim tle porównawczym, pozwol wykry genez ró nych odmian współczesnej polszczyzny i odtworzy procesy dyferencjacji i integracji j zyka.

R sum d

Notre connaissance des variantes régionales du po7onais des siècles passés se base surtout sur des livres manuscrits d'administrations municipales et de tribunaux. Le trait caractéristique de ces documents c'est l'interférence de deux systèmes linguistiques: littéraire et dialectal. La description de leur langue exige non seulement de dégager et interpréter des particularités régionales mais aussi de définir leur rapport à la langue littéraire et aux dialectes populaires. Il en ressort une nécessité de prendre dans les recherches en considération un vaste fond de comparaison, constitué par: 1. les imprimés contemporains des manuscrits analysés, 2. les manuscrits provenant d'autres régions, 3. le dialecte de la région dont sont nés les manuscrits. Les recherches de ce type doivent embrasser des manuscrits de différentes régions et de différentes périodes.